

9. **Эразм Роттердамский.** Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 107–130.
10. **Эразм Роттердамский.** О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.). – М., 1999. – С. 246–296.
11. **Эразм Роттердамский.** Оружие христианского война / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М., 1986. – С. 90–217.
12. **Эразм Роттердамский.** Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя: [приложения]. – М., 2001. – С. 131–226.
13. **Huizinga J.** L'automne du Moyen age / J. Huizinga. – Paris, 1975.
14. **Margolin Jean-Claude.** Erasmus (1467?–1536) / J.-C. Margolin // The following text was originally published in Prospects: the quarterly review of comparative education. – Paris: UNESCO: international bureau of Education. – Vol. XXIII, no 1–2, 1993. – P. 333–352.
15. **Woodward W. H.** Wittorino da Feltre and other Humanist Educators / W. H. Woodward. – New York, 1963.

Надійшла до редколегії 29.10.2009

УДК 94(477)081

Ю. С. Земський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

ВНУТРІШНІ ЗАХОДИ В ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ ЯК СКЛАДНИКИ ПРОІМПЕРСЬКИХ НАСТРОЇВ РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ СЕРЕДИНИ XIX ст.

Проаналізовано урядові заходи Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. (у сфері діяльності періодичних видань), котрі забезпечили можливість маніпулювання громадською думкою. Додатковим фактором утвердження авторитету царизму в очах підданих стала сприятлива кон'юнктура європейських міжнародних стосунків.

Ключові слова: громадськість, цензура, періодичні видання, європейська дипломатія, проімперська свідомість.

Проанализированы правительственные меры Российской империи в конце 50-х гг. XIX в. (в сфере деятельности периодических изданий), которые обеспечили возможность манипулирования общественной мыслью. Дополнительным фактором утверждения авторитета царизма в глазах подданных стала благоприятная конъюнктура европейских международных отношений.

Ключевые слова: общественность, цензура, периодические издания, европейская дипломатия, проимперское сознание.

The governmental measures of the Russian empire in the late fifties of XIX-th century (in the field of activity of periodicals), which have provided possibility to manipulate the public thought are considered in the article. The additional factor of the statement of authority of tsarism in the opinion of citizens became favorable conjuncture of the European international relations.

Key words: the public, censorship, periodicals, the European diplomacy, proimperial consciousness.

Російський емігрант, історик та журналіст Олександр Янов пише, що Росія у своїй історії чотири рази мала нагоду «приєднатися до людства», до формування

громадянського суспільства в країні (1825, 1855–1863, 1906–1914 і 1991 рр.), однак щоразу в боротьбі станових та громадянських сил перемагала «сильна держава» – утверджувалася парадигма імперської політики [20, с. 45–46]. Період лібералізму в імперській політиці середини XIX ст. дає можливість відстежити характер боротьби сил офіційної імперської влади – власне держави – з одного боку та громадянства – з іншого.

Громадянські сили Російської імперії виступали на початку «відлиги» середини 50-х рр. XIX ст. (як називає вказаний час Лариса Захарова [3, с. 179]) «багатоманітними голосами», але єдиним «фронтом». Однак, поступово представники освіченої громадськості імперії в ході націоналізації свідомості (тобто, в процесі індивідуального усвідомлення своєї національної належності, а відтак – власних національних інтересів) об'єднувалися в окремі національні «анклави», а одночасно з тим – щодалі більше «вчорашніх союзників» у боротьбі із самодержавством, ставали ворогами поміж собою. Зрештою, виокремлення в суспільному середовищі імперії польського та українського національних рухів обумовило трансформацію більшості (російської громадськості) на позицію апології російського самодержавства.

Успіх царизму в тогочасному протистоянні з російською громадськістю значною мірою обумовився тим, що влада сама стала на шлях націоналізації, вона прийняла «умови гри», нав'язані їй суспільством. Громадськість вимагала рішучих змін, кардинальних реформ і все це гаряче обговорювалося, висувалися різноманітні ідеї, створювалися проекти. Тож навіть такі обговорення необхідності перетворень створювали нове середовище в імперії, формували нову атмосферу, а саме – вони стверджували важливість, значимість, дієвість громадської думки. Через нездатність (обумовлену втратою авторитету в Кримській війні) застосувати традиційні механізми заборон та репресій (аби уся балаканина стихла), влада вимушено «терпіла» активізацію громадськості, а одночасно шукала механізмів нового конструювання власної політики, перехоплюючи сили громадськості на свій бік, перетворюючи їх із «ворогів» у своїх союзників. Такі зусилля «офіційного», «державного» націоналізму цілком природні та закономірні, однак причини мімікрії російської громадськості – причини слабкості демократизаційних тенденцій в російському суспільстві – потребують з'ясування.

Як слушно зазначає Домінік Лівен, до 60-х рр. XIX ст. Росія зберігала зміст класичної «аристократичної» імперії. У ній панував та її експлуатував клас, а не суспільство, і, тим більше, не нація. «Члени аристократичної еліти імперського центру значно більше ототожнювали себе та вступали в союзи зі своїми співбратами-аристократами (особливо в межах однієї цивілізації), аніж із плебеями власного етносу... Еліта цього суспільства, зазвичай, значно краще володіла французькою, ніж російською і усвідомлювала себе не тільки членами правлячого класу Росії, але також і частиною європейської космополітичної аристократії» [7, с. 91]. Тож «російські» аристократи, приміром, етнічні німці чи татари, грузини чи поляки тощо, отримували від імперії неспівмірно більші блага в порівнянні із оберненою в кріпацтво масою власне російського населення, що детально у спеціальному дослідженні аналізує Андреас Каппелер [5].

Коли ж у середині XIX ст. (після ганебної поразки у Кримській війні) частина «російської» поліетнічної еліти заговорила «мовою невдоволення» щодо порядків в імперії, власне про невідповідність російських порядків «духу часу» (тобто тим процесам зростання ролі громадськості, які відбувалися в Західній Європі), це стало викликом для самодержавства та змусило його шукати шляхів «порозуміння» із невдоволеними. Водночас, влада перейнялася проблемою повернення власного авторитету як в очах «підданих», так і в зовнішньополітичних відносинах.

Неабияку роль у «конструюванні нової якості» взаємин між владою та громадськістю Росії зіграла наприкінці 50-х рр. XIX ст. ініціатива Федора Тютчева. У 1873 р. часопис «Русский архив» опублікував лист Ф. Тютчева, датований листопадом 1857 р., до одного із членів Державної ради. Редакція зауважила, що не може оголосити кому було адресовано лист, однак подала його повний текст в оригіналі французькою та російський переклад [9]. Ф. Тютчев толерантно та стримано, але водночас переконливо хвалив царствену владу за дарування громадськості свободи «розумового життя». Також він звертав увагу на те, що в російському суспільстві панівними є два почуття, а саме роздратування та відраза при зіткненні із закостенілими зловживаннями, а водночас «священна довіра щодо чистих, благородних і благодійних намірів монарха. Усі впевнені, що ніхто більше нього не страждає від цих виразок Росії і ніхто дужче за нього не бажає зцілення» [9, с. 621–623].

Не вдаючися до аналізу того, наскільки Ф. Тютчев був об'єктивним та щирим у проголошенні останньої думки, можна стверджувати, що він намагався переконати найближче оточення царя (яке й формувало зміст державної політики) у важливості культивування саме такого «іміджу» самодержця в суспільстві. Далі Ф. Тютчев проаналізував зміст цензурних заборон, які роздратовано застосовує уряд, практично як єдиний засіб боротьби із небажаними виданнями та мак'явеллістськи справедливо застеріг, що цензурування є лише заборонаю, але зовсім не керівництвом до дії, а розумно було б не стільки придушувати та обмежувати, як саме спрямовувати суспільну думку у бажаному для уряду напрямі. У тій непокірності та непослуху, що характеризує сучасне суспільство і на що так багато скаржаться, треба бачити позитивне і вміти використати його. У жодну іншу епоху, писав Ф. Тютчев, не було стільки активних, енергійних, діяльних розумових сил, які тепер залишаються «поза справами» через свою непристосованість. Саме серед них з'являються противники влади, які дуже часто були б готові їй допомогти, аби вона виявила бажання залучати їх до своїх справ і рішуче рушила б попереду, на чолі них [9, с. 624].

Указуючи на особливе занепокоєння уряду закордонними нелегальними виданнями, а зонайперше виданнями О. Герцена, він також закликав поглянути на цю проблему спокійно та розважливо. Так, нелегальні видання мають шалену популярність, вони з величезною швидкістю мігрують із рук у руки в суспільстві, вони проникли вже всюди і їх читають практично всі (окрім лише народних мас, які просто не вміють читати). Але чому так запопадливо читають О. Герцена? – ставить запитання Ф. Тютчев, – бо він є виразником свободи суджень, тож якщо ми знаємо зміст сили його зброї, чому б нам не протиставити йому належну антизброю? Резюме Ф. Тютчева: уряд має дати свободу друку. Допоки уряд не змінить свого ставлення до друку, нічого змістовного не може бути застосовано з очікуванням на успіх [9, с. 631–632]. Разом з тим, ця вільна преса мала б бути віддана у «вірні руки». «Без сумніву, – пише Ф. Тютчев, – видавці не мали б браку ні в талантах, ні в наполегливості, ні в щирих переконаннях, але вони мали б бути впевнені, що не викличуть на себе поліційної розправи і вимагатимуть лише свободи..., за відому долю свободи їм необхідної, і з вдячності за надану підтримку, і з особливого почуття поваги до свого привілейованого становища таке видання... було б зобов'язане мати стриманість та помірність більшу, ніж усі інші в країні» [9, с. 631–632]. Що ж до самого уряду, то «...аби набути над умами [суспільства – Ю. З.], які досягли зрілості, морального впливу, без якого не можна й помишляти про керівництво ними, треба спочатку вселити впевненість, що з усіх визначальних питань, які турбують і хвилюють нашу країну на вищих щаблях уряду існує, якщо і не зовсім готове рішення, то, принаймні, чітко усвідомлене переконання і перелік дій, в усіх своїх частинах погоджений та остаточний. ...було б добре, якби уряд, був настільки переконаний у своїх діях, щоб відчував потре-

бу виявляти свій вплив, давав би своїм діям можливість проникнути, як елементу відродження, вглиб народної свідомості. Тобто, потрібно всім, як суспільству, так і уряду, постійно говорити і повторювати собі, що доля Росії уподібнилася кораблю, який сів на міліну, і він жодними зусиллями екіпажу не може бути зрушений з місця, і лишень самі хвилі народного життя в змозі підняти його і пустити в плавання» [9, с. 626–627].

Як бачимо, рекомендації Ф. Тютчева є ніщо інше як перелік найближчих заходів, спрямованих на націоналізацію політики імперії. Влада мала б потурбуватися, аби завоювати довіру до себе, а також утвердити впевненість у суспільстві, що уряд має чіткий план дій. Водночас, владі доцільно відмовитися від репресивних заходів – дати суспільству свободу говорити все і про все, що його не задовольняє, але ця «свобода слова» має реалізуватися через «свої», «обласкани», «приручені» високою довірою влади засоби інформації. Таким чином, влада та громадськість віртуально об'єдналися б у спільних діях задля «кращого облаштування» життя в імперії, а водночас уряд «не був би просто проповідником, а зумів би викликати бажання слухати себе і ця пропаганда задля власного успіху не лише б не чинила утиску на свободу дискусій, а навпаки... була б на стільки серйозною і щирою, на скільки стан країни може це дозволити» [9, с. 627–628].

На підставі інформації з «Історичного огляду діяльності Комітету міністрів», який було підготовлено до друку істориком Сергієм Середоніним, можна припустити, що тим втаємниченим адресатом Федора Тютчева був граф Віктор Панін (або, принаймні, він був знайомий із міркуваннями Ф. Тютчева). Уже на січнево-му 1858 р. засіданні Комітету міністрів, де розглядалося питання цензури, виголошена була одна із головних ідей Ф. Тютчева, що уряд, усвідомлюючи силу друкованих органів, бажас надати їм більшої свободи, а водночас, волів би через пресу впливати на суспільну думку [11, с. 197]. Восени того ж 1858 р. В. Панін прочитав у Раді міністрів спеціальну Записку щодо ідейного «спрямування літератури», із змісту якої цілком вочевидь постають рекомендації Ф. Тютчева, приміром: «цензура упереджує та стримує літературу в певних межах, але цензура безсила впливати на сам напрям літератури» і т. п. [11, с. 197]

За результатами розгляду проблеми Комітет міністрів (також за Ф. Тютчевим) запропонував створити певний орган, метою діяльності якого було б: «1) слугувати уряду засобом для підготовки умів, через журнальні публікації, щодо сприйняття урядових дій; 2) спрямувати, по-можливості, нові періодичні літературні видання до загальнодержавної мети, підтримуючи обговорення загальних питань в інтересах уряду» [11, с. 197]. Комітет міністрів визнав також, що керівництво таким органом можна довірити лише особам, які не викликають підозр у вірності государю-імператору. Його величність погодився з такою думкою і визначив, що: такі особи мають перебувати поза залежністю від міністрів; для успіху їхніх дій вони повинні знати про напрями, за якими міністри мають слідувати у своїх справах; ці особи мають постійно обмінюватися інформацією із міністрами (задня швидкого узгодження можливих непорозумінь), а водночас контактувати із редакторами найбільш відомих часописів та найбільш знаними авторами, впливаючи на них не силою офіційної суворості, а методами переконань та заохочень, а отже, набуваючи, таким чином, морального впливу на них; їм надається право доручати різним особам написання статей в інтересах уряду і, в такому випадку, робити запити (якщо вважатимуть за потрібне) на винагороду відповідному автору за його літературну працю; поза розпорядженнями цензури, ці особи, якщо вважатимуть за потрібне, передають свої зауваження щодо загального надходження літератури безпосередньо міністру народної освіти (на той час, саме останньому була підпорядкована цензура). Можливі зіткнення з цензурою вирішуються тим самим міністром [11, с. 198].

Сутнісний зміст цих непублічних рішень 1858 р. значно ясніше дозволяє розуміти ті свободи, що «впали на голову» «захмелілої» від «успіхів» реформувань російської громадськості. Імперська влада усвідомила, що задля поширення настроїв довіри до самої себе варто лібералізувати політику у сфері свободи слова, але одночасно, доцільно всіх «відпущених на свободу» «приручити», тримаючи їх під наглядом на «короткому повідку». Тож аби популяризувати доброту імператора-«визволителя», а водночас, для приборкання успіху закордонних нелегальних видань почали активно з'являтися нові часописи та авторські видання в столицях імперії. Однак, звісно, ця свобода мала підконтрольні межі.

Приміром, «на хвили» цих ліберальних настроїв у травні 1860 р. студенти Київського університету Каленик Шейковський та Пилип Левицький подали до київського цензурного комітету прохання щодо дозволу їм видавати в м. Києві щоденну літературно-політично-економічну газету «Голос». Цензурний комітет звернувся із відповідним запитом до місцевого генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, але останній, в листі до міністра народної освіти Євграфа Ковалевського (якому і підпорядковувався цензурний комітет) аргументував, що такого дозволу давати недоцільно, бо студенти не зможуть «достатньо адекватно» аналізувати політичні та економічні події, тим більше, що місцеве багатонаціональне середовище неодноразово вже мало нагоди до зіткнень, а тепер конфлікти можуть «перетікати» із життя в газети, а із газет у життя. Тож дозволяти газету, яку скоро доведеться забороняти, не має сенсу. Підставою ж офіційної відмови, на його думку, міг бути аргумент, що студенти мають навчатися, а вказана справа їх відволікатиме [15, арк. 1–6 зв].

Проблема політичної благонадійності видавця стала також головною підставою відмови на видання у 1861 р. газети «Нива» у Полтаві. Полтавський губернатор писав, що пані Злигостева, яка виступає з ініціативою видання газети, нікому не відома і не має належного досвіду, тому, ймовірно, нею хтось приховано буде керувати, хто не бажав би оголошувати власне ім'я. Для зняття проблеми він запропонував перевести на інше місце служби стряпчого Злигостева, за яким змушена буде поїхати і його вищеназвана дружина і, таким чином, вона полишить свій задум [19, арк. 8–9 зв].

Про справжні межі «свободи преси» свідчить також практика органів імперської влади, яка усталилася щодо україномовних видань. Просто забороняти їх друк стало в цьому часі незручно, тож з'явилася чимала низка українських видань (букварі, альманахи, популярні твори для народу – т. зв. «метелики» П. Куліша тощо), однак до читачів вони практично не доходили. Справи канцелярії київського генерал-губернатора засвідчують скрупульозне переслідування та систематичне вилучення цієї літератури [16–18].

Таким чином, уряд досить уміло реагував, як бачимо, на виклики часу, але для самого російського суспільства такі пристосування самодержавства мали вкрай негативні наслідки, оскільки «перебравши у свої руки» ініціативу націоналізації, царат почав вмільо імітувати прогресивне самореформування, і, тим самим, руйнувати силу громадянських ініціатив – підривати громадянську націоналізацію. Зрештою, громадськість, яка не мала жодного впливу на владу та не брала участі у формуванні її політики до часу ліберальних реформ середини XIX ст., залишилася так само ні до чого владного не причетною і після «великих звершень» Олександра II.

Окрім вдало впроваджуваної політики «лояльностей» (або політики лібералізму) всередині російського суспільства, зміст якої Річард Вортман назвав «розігруванням сценарію любові» у стосунках самодержця з підданими [13, с. 37–88], надзвичайно сприятливо для царату склалася також кон'юнктура міжнародних взаємин наприкінці 50-х–початку 60-х рр. XIX ст. Утягування (повернення) Ро-

сійської імперії у «велику гру» «великих» європейських держав дозволило їй успішно вирішити для себе чи не найбільшу з усіх внутрішніх «польську проблему», яка виступала головним подразником, а водночас і локомотивом процесів громадянської націоналізації в Росії.

Досить швидко після Паризького конгресу за результатами Кримської війни російська дипломатія переконалася, що країни-переможниці – Франція та Англія – перебувають у глибокому протиріччі між собою, а крім того, ще й із Пруссією та Австрійською імперією. Тобто західноєвропейський союз у війні з Росією був створений виключно задля мети приборкання російських близькосхідних амбіцій. Тож домігшись свого у Криму, антиросійська коаліція відразу ж самоліквідувалася, а одночасно після розвалу цього тимчасового союзу позиція Росії для кожної із «великих» країн Європи стала цінною з огляду на вибудову можливих варіантів нових конфігурацій союзників та суперників. Як наслідок, Російська імперія почала відчувати вагу власної дипломатичної позиції.

На середину XIX ст. політика кожної із т. зв. великих західних країн вже значною мірою узгоджувалася із настроями громадської думки і, таким чином, набувала ознак політики національних інтересів. Більше того, певні свої зовнішньополітичні кроки уряди європейських країн могли пояснювати (обумовлювати, відстоювати) як дії, до яких їх «змушує» громадська думка. Тож політика європейських держав тепер вже не могла проводитися без урахування настроїв та вподобань, які панували в громадських колах. За таких умов польська проблема в європейській міжнародній політиці середини XIX ст. стала своєрідною розмінною монетою.

Після Кримської кампанії лідерство у європейській політиці на певний час захопила Франція. Щоб і далі посилювати свої впливи, Наполеон III потребував союзника і звісно, що найзручнішим для нього партнером була б безамбітна на той час Росія. Однак, громадська думка Франції надзвичайно підтримувала поляків (тобто головного «ворога» росіян) і уряди обох держав ніяк не могли цього ігнорувати, тож вже найперші кроки зближення Франції та Росії були ускладнені такою обставиною. Дипломатичні джерела зафіксували, що на зустрічі Наполеона III із Олександром II у Штутгарті, французький імператор із надією на розуміння говорив: «Що стосується взаємин Росії і Франції, то я бачу лише одне питання, яке може бути подразливим – це польське питання... Я маю зобов'язання, від яких не можу відмовитися, я маю шанувати громадську думку, котра у Франції дуже прихильна до Польщі. Про цю обставину я зобов'язаний відкрито попередити вашу величність» [10, с. 77]. Водночас, Наполеон III не просив багато, він не вимагав ані відновлення Польщі, ані навіть автономії для неї, але просив «пожалувати» хоч що-небудь для поляків, аби громадська думка побачила успіх від зближення Франції та Росії. Однак, Олександр II, не поцінувавши такого дипломатичного реверансу, з обуренням повідомив людям своєї свити: «Зі мною посміли заговорити про Польщу» [10, с. 77–78]. Надалі Наполеон III намагався всіма можливими засобами приборкувати домагання, з якими його атакували прихильники «польської справи» у Франції, а Олександр II за обставин перманентно зростаючої активності поляків змушений був їм поступатися.

Зближення Франції із Росією не могло задовольнити жодну із інших європейських держав, тож кожна з них діяла аби зашкодити порушенню встановленої рівноваги сил, а проблема Польщі була надзвичайно зручним для такої мети засобом. Англія через пресу підтримувала як у себе, так і у Франції збурення громадськості з вимогами до Наполеона III рішучіше домагатися від Росії задоволення прав поляків. Пруссія, навпаки, через свого посла в Петербурзі Отто фон Бісмарка нашіптувала Олександрові II в жодному разі не йти на поступки зухвалим полякам і пропонувала, разом з тим, військову допомогу в їх приборканні. Австрійська імперія намагалася зберігати нейтралітет, схилиючися періодично то на

бік Франції, то Росії [2, с. 229–235; 12, с. 159–173]. Така дипломатична гра в період політичної напруженості в Польщі 1861–1863 рр. мала свої апогеї загострення міждержавних стосунків та їх пом'якшення, однак головний її підсумок вилився у дипломатичні демарші проти жорстоких антипольських дій російської влади. 2(17) квітня та 15(27) червня 1863 р. послы Англії та Франції, а також повірений у справах Австрії вручали міністру зовнішніх справ Росії графу О. Горчакову депеші від своїх урядів із ультимативними вимогами про припинення військових дій, встановлення миру та задоволення законних вимог поляків [10, с. 229, 288]. Однак, О. Горчаков на той час вже добре розумів, що ці дії європейських країн є блефуючими. Протиріччя, які між ними існують, є надзвичайно глибокими і не дозволять їм об'єднатися та розпочати війну з Росією заради відновлення Польщі. Про це свідчило вже те, що Англія, Франція та Австрійська імперія не змогли погодити свої вимоги до Росії і подати спільний документ ні у квітні, ні в червні – кожен із урядів виставляв до Росії окремо свої домагання, що різнилися між собою [10, с. 218, 227–229].

Найважливішим було те, що впродовж розгортання цієї антиросійської дипломатичної війни в підтримку поляків у самій Росії докорінно змінилися суспільно-політичні настрої. Від колишніх симпатій російської громадськості до польських вимог щодо задоволення власних національних потреб не залишилося жодного сліду. Захоплення російської громадськості лібералізмом змінилися тотальною націоналістично-шовіністичною реакцією. «Загроза війни», якою залякувала російська преса, коментуючи дипломатичні дії західних сусідів, нагадала росіянам знову ж про Кримську війну і мобілізувала їхні патріотичні почуття на захист імперії. Забувши про всі претензії, що висувалися до необмеженого російського самодержавства, колишні «ліберали» заговорили мовою його (самодержавства) захисників. Особливе невдоволення та спротив громадськості викликала сама лише (розбурхана публіцистикою) уява можливого повторення приниження Росії через коаліційний виступ проти неї західних держав. Вимоги останніх щодо Польщі видавалися росіянам неприпустимою наругою над їхньою гідністю, а отже це стало надзвичайно потужним фактором націоналізації свідомості та національної консолідації. Західник Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні, викликаними ультимативністю заяв французів та англійців, у червні 1863 р. писав баронесі Едіті Раден: «У мене печінка повертається в боці від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фурлейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хочете, брати участь у спільній справі...» [4, с. 19].

На хвилі радикалізму настроїв з особливим піднесенням російська громадськість зустріла призначення генерал-губернатором Північно-Західного краю графа Михайла Муравйова, що мав із часів ще першого Польського повстання репутацію сатрапа і набув імені «вішателя». «Ліберал» Олександр Кошелєв приєднався до хору захопленого вітання цього призначення зі словами схвального задоволення від найперших дій генерал-губернатора: «А Муравйов хвацький, вішає і розстрілює! Дай йому бог здоров'я» – писав він М. Погодіну [1, с. 186]. «Муравйов протягом 1863 р. став ледве не легендарною особою, – констатував Євген Феоктістов, – заслуги його у справі приборкання польського заколоту були настільки важливі, що переважна більшість публіки вимовляла його ім'я із благоговінням» [14, с. 159]. У листопаді 1863 р, до дня народження М. Муравйова петербурзький *beau monde*, – писав Михайло Лемке, – надіслав йому ікону із колективними вітаннями та подяками [6, с. 287]. Публічно вітав М. Муравйова також і митрополит московський Філарет. У відкритому листі він писав: «...ваше призначення є вже поразкою ворогів вітчизни, ваше ім'я – перемога» [8, с. 405].

Відступ російської громадськості на консервативні позиції, примирення із недоліками необмеженого самодержавства, а також критичні настрої щодо про-

цесів лібералізації російської суспільно-політичної дійсності з'явилися значно раніше подій 1863 р. Причину такого регресу в жодному разі не можна пов'язувати виключно лише із впливом зовнішньополітичних факторів (антиросійські погрози західних країн та територіальні претензії поляків), реакцією на які стало зростання патріотизму (генеза продержавного, «офіційного» націоналізму) через потребу захисту кордонів вітчизни, якій загрожують вороги. Причини такого відступу значно глибші та ширші. Принаймні, не можна недооцінювати традиції імперсько-великодержавної культури політичного мислення російського суспільства, а також вотчинницькі традиції у ставленні російських дворян (а саме вони й склали основу освіченої громадськості імперії) до справи, якою їм доводилося займатися «за службовими обов'язками». Проте, далеко не останню роль зіграла успішна політика проімперської націоналізації свідомості росіян, в результаті якої вони тотожно ставилися до понять «вітчизна» та «імперія».

Бібліографічні посилання

1. **Барсуков Н.** Жизнь и труды М. П. Погодина : в 22 кн. / Николай Барсуков. – СПб., 1905. – Кн. 20.
2. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878) : в 2 т. / А. Дебидур; пер. с фр. В. О. Броуна. – М., 1947. – Т. II.
3. **Захарова Л. Г.** Александр II / Л. Г. Захарова // Российские самодержцы (1801–1917) / Л. Г. Захарова, А. Н. Боханов. – М., 1993. – С. 159–214.
4. Из жизни К. Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862–1864 гг. (по его переписке в это время) // Русская мысль. – 1899. – Кн. 11. – С. 1–20.
5. **Каппелер А.** Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назарович; наук. ред. М. Крикун. – Л., 2005.
6. **Лемке М.** Эпоха цензурных реформ. 1859–1865 годов / М. Лемке. – СПб., 1904.
7. **Ливен Д.** Империя, история и современный мировой порядок / Доминик Ливен // Ab imperio. – 2005. – № 1. – С. 75–116.
8. **Муравьев М. Н.** Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863–1866 / Граф Михаил Николаевич Муравьев // Русская старина. – 1882. – Ноябрь. – С. 386–432.
9. О цензуре в России. Письмо Ф. И. Тютчева к одному из членов Государственного Совета // Русский архив. – 1873. – № 4. – С. 607–631.
10. **Ревуненков В. Г.** Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия / В. Г. Ревуненков. – Л., 1957.
11. **Середонин С. М.** Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. – СПб., 1902. – Том третий. Часть вторая: Комитет Министров в царствование императора Александра второго (1855, февраля 19 – 1881, марта 1).
12. **Тэйлор А.** Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Алан Джон Персивала Тэйлор; пер. с англ. А. О. Зелениной и Д. Э. Куниной; вступ. стат. и ред. М. Н. Машкина. – М., 1958.
13. **Уортман Р.** Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии : в 2 т. / Ричард Уортман. – М., 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II.
14. **Феоктистов Е. М.** За кулисами политики и литературы. (1848–1896). Воспоминания / Е. М. Феоктистов. – М., 1991.
15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442, оп. 810, спр. 187.
16. ЦДАК. – Ф. 442, оп. 811, спр. 186.
17. ЦДАК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 48.
18. ЦДАК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 56.
19. ЦДАК. – Ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 11.
20. **Янов А. Л.** Патриотизм и национализм в России. 1825–1921 / А. Л. Янов. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 14.02.2011